

TAYANCH O'RTA TA'LIMDA O'QUVCHILARNING O'QISH SAVODXONLIGINI RIVOJLANTIRISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Karimberdiyev Qodir Komilovich,
Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi
O'quvchilar bilimni baholash, tahlil qilish
va apostil xizmatini ko'rsatish
boshqarmasi bosh mutaxasisi
e-mail: kodirkarimberdiyev@gmail.com
<https://doi.org/10.5281/zenodo.18465220>

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada tayanch o'rta ta'limda (5-9-sinflar) o'quvchilarning o'qish savodxonligini rivojlantirishning o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilinadi. O'qish savodxonligi o'quvchilarning nafaqat ona tili va adabiyot fanlarini, balki matematika, tabiiy va ijtimoiy fanlarni o'zlashtirishida ham hal qiluvchi kompetensiya sifatida namoyon bo'ladi. Shu sababli tayanch o'rta ta'limda o'qish savodxonligini rivojlantirish masalasi xalqaro baholash tadqiqotlari doirasida ham muhim tadqiqot obyektiga aylangan. Maqolada o'qish savodxonligini baholashning xalqaro yondashuvlari tahlil qilinib, PISA xalqaro tadqiqoti metodologik asos sifatida ko'rib chiqiladi. Tadqiqot doirasida PISA o'qish savodxonligini baholash modeli, unda qo'llaniladigan matn turlari hamda kognitiv jarayonlar batafsil yoritilgan.

Maqola natijalari tayanch o'rta ta'lim o'qituvchilari, metodistlar va ta'lim sifati bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar uchun amaliy ahamiyatga ega bo'lib, o'qish savodxonligini rivojlantirishga qaratilgan keyingi ilmiy tadqiqotlar uchun nazariy va metodik asos yaratadi.

Kalit so'zlar: o'qish savodxonligi, tayanch o'rta ta'lim, PISA, funksional savodxonlik, xalqaro baholash.

Особенности развития читательской грамотности учащихся в базовом среднем образовании

Каримбердиев Кадир Комилович,
Главный специалист Управления по оценке, анализу знаний обучающихся и оказанию услуг апостиля Министерства дошкольного и школьного образования Республики Узбекистан

Аннотация: В данной научной статье анализируются особенности развития читательской грамотности учащихся базового среднего образования (5–9 классы). Читательская грамотность выступает ключевой компетенцией, обеспечивающей успешное освоение учащимися не только родного языка и литературы, но и математики, естественных и общественных наук. В связи с этим проблема развития читательской грамотности на уровне базового среднего образования стала важным объектом исследования в рамках международных оценочных исследований. В статье анализируются международные подходы к оценке читательской грамотности, при этом международное

исследование PISA рассматривается в качестве методологической основы. В рамках исследования подробно освещаются модель оценки читательской грамотности PISA, типы текстов, используемые в исследовании, а также соответствующие когнитивные процессы.

Результаты статьи имеют практическую значимость для учителей базового среднего образования, методистов и специалистов, занимающихся вопросами качества образования, а также создают теоретическую и методическую основу для дальнейших научных исследований, направленных на развитие читательской грамотности.

Ключевые слова: читательская грамотность, базовое среднее образование, PISA, функциональная грамотность, международная оценка, работа с текстом.

Specific features of developing students' reading literacy in basic secondary education

Karimberdiyev Qodir Komilovich,

Chief Specialist of the Department for Assessment and Analysis of Students' Learning Outcomes and Apostille Services, Ministry of Preschool and School Education of the Republic of Uzbekistan

Abstract: This scientific article analyzes the specific features of developing reading literacy among students in basic secondary education (Grades 5–9). Reading literacy is a key competency that ensures students' successful learning not only in their native language and literature, but also in mathematics, natural sciences, and social sciences. Therefore, the development of reading literacy at the level of basic secondary education has become an important object of research within the framework of international large-scale assessment studies. The article examines international approaches to assessing reading literacy, with the PISA international study considered as a methodological basis. Within the scope of the research, the PISA reading literacy assessment model, the types of texts used, and the cognitive processes involved are described in detail.

The results of the article have practical significance for teachers of basic secondary education, methodologists, and specialists concerned with educational quality, and also provide a theoretical and methodological foundation for further scientific research aimed at developing reading literacy.

Keywords: reading literacy, basic secondary education, PISA, functional literacy, international assessment, working with texts.

Zamonaviy dunyoda ta'lim tizimlarining rivojlanish darajasi mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti, inson kapitalining sifati va raqobatbardoshligi bilan bevosita bog'liqdir. Globallashtirish, raqamli transformatsiya va bilimlar iqtisodiyotining jadallashtirish sharoitida ta'lim tizimidan faqat faktologik bilimlarni o'rgatish emas, balki o'quvchilarda real hayotiy vaziyatlarda bilim va ko'nikmalarni qo'llay olish qobiliyatini shakllantirish talab etilmoqda. Shu bois, so'nggi yillarda xalqaro va milliy ta'lim siyosatida funksional savodxonlik tushunchasi strategik ahamiyat kasb etmoqda.

Funksional savodxonlik shaxsning kundalik hayotda, ijtimoiy munosabatlarda, ta'lim

va mehnat faoliyatida duch keladigan muammolarni hal qilish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va kompetensiyalar majmuasi sifatida talqin etiladi. Ushbu tushuncha an'anaviy savodxonlikdan tubdan farq qilib, faqat o'qish va yozish malakalari bilan cheklanmaydi, balki axborotni anglash, tahlil qilish, baholash va undan ongli foydalanish qobiliyatlarini ham qamrab oladi. Funksional savodxonlikning tarkibiy qismlari orasida o'qish savodxonligi markaziy o'rin tutadi, chunki u barcha fanlar bo'yicha ta'lim natijalariga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi universal kompetensiya hisoblanadi.

O'qish savodxonligi o'quvchining turli shakldagi matnlar bilan ishlash, ulardan ax-

borotni topish, mazmunini tushunish, muallif pozitsiyasini aniqlash, dalillarni tahlil qilish va xulosalar chiqarish qobiliyatini ifodalaydi. Zamonaviy ta'lim sharoitida o'quvchilar faqat badiiy yoki o'quv matnlari bilan emas, balki ilmiy-ommabop, statistik, grafik, jadval va raqamli matnlar bilan ishlashga majbur bo'ladi. Shu sababli o'qish savodxonligi nafaqat til fanlariga oid kompetensiya, balki barcha fanlar bo'yicha muvaffaqiyatli ta'lim olishning poydevori sifatida namoyon bo'ladi. Ayniqsa, tayanch o'rta ta'lim bosqichi (5-9-sinflar) o'quvchilarning bilish faoliyatida sifat jihatidan yangi bosqichni boshlab berishi bilan ajralib turadi. Bu davrda o'quvchilar boshlang'ich ta'limga xos bo'lgan reproduktiv faoliyatdan murakkabroq kognitiv jarayonlarga asoslangan faoliyatga o'tadilar. Fanlararo axborot hajmining ortishi, o'quv materiallarining murakkablashuvi, mustaqil o'rganish va tahlil qilishga bo'lgan talabning kuchayishi o'quvchilardan yuqori darajadagi o'qish savodxonligini talab etadi. Agar ushbu bosqichda o'qish savodxonligi yetarli darajada shakllanmagan bo'lsa, bu keyingi ta'lim bosqichlarida o'qishdagi qiyinchiliklar, past akademik natijalar va ta'lim jarayonidan chetlanish holatlariga olib kelishi mumkin.

So'nggi yillarda ta'lim sifatini baholashda xalqaro tadqiqotlarning roli keskin oshib bormoqda. Xususan, PISA, PIRLS, TIMSS va TALIS kabi xalqaro baholash dasturlari o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini xalqaro mezonlar asosida tahlil qilish imkonini bermoqda. O'zbekistonning ushbu tadqiqotlarda ishtirok etishi milliy ta'lim tizimidagi muammolarni aniqlash, kuchli va zaif tomonlarni baholash hamda ta'lim siyosatini ilmiy asosda takomillashtirish uchun muhim zamin yaratmoqda [1,2].

Mazkur tadqiqotlar orasida PISA (Programme for International Student Assessment) alohida ahamiyatga ega bo'lib, u tayanch o'rta ta'lim yoshidagi (15 yoshli) o'quvchilarning o'qish

savodxonligini real hayotiy vaziyatlarga yaqinlashtirilgan topshiriqlar orqali baholaydi. PISA yondashuviga ko'ra, o'qish savodxonligi fan doirasidagi bilim emas, balki hayotiy muammolarni hal etishda qo'llaniladigan kompetensiya sifatida talqin etiladi. Tadqiqotda o'quvchilarning uzluksiz va uzluksiz bo'lmagan matnlar, grafiklar, jadvallar hamda raqamli axborot bilan ishlash qobiliyatlari baholanadi. PISA 2022 tadqiqoti natijalari O'zbekiston uchun muhim tahlil va xulosalar chiqarishni taqozo etadi. O'qish savodxonligi bo'yicha natijalarning pastligi tayanch o'rta ta'lim bosqichida ushbu kompetensiyani rivojlantirishga qaratilgan tizimli yondashuv yetarli darajada shakllanmaganini ko'rsatadi. Bu holat o'qish savodxonligini rivojlantirishni faqat ona tili yoki adabiyot fanlari doirasida emas, balki barcha fanlar kesimida, fanlararo va kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etish zarurligini ko'rsatadi.

Funksional savodxonlik tushunchasi XX asrning ikkinchi yarmida jamiyatda bilim va axborotning roli keskin oshishi bilan bog'liq holda shakllana boshlagan [4]. Dastlab savodxonlik tushunchasi shaxsning o'qish va yozish ko'nikmalariga egaligi bilan cheklangan bo'lsa, vaqt o'tishi bilan ushbu yondashuv zamonaviy jamiyat ehtiyojlarini qondira olmasligi ayon bo'ldi [3]. Texnologik taraqqiyot, axborot oqimining keskin ortishi va mehnat bozoridagi talablarining murakkablashuvi shaxsdan faqat bilimli bo'lishni emas, balki bilimlardan samarali foydalanish qobiliyatini ham talab qila boshladi.

UNESCO hujjatlarida funksional savodxonlik shaxsning ijtimoiy hayotda faol ishtirok etishi, mehnat bozorida raqobatbardosh bo'lishi va uzluksiz ta'lim jarayonida muvaffaqiyatli qatnashishi uchun zarur bo'lgan kompetensiyalar majmuasi sifatida talqin etiladi [9]. OECD esa funksional savodxonlikni real hayotiy vaziyatlarda muammolarni hal etish uchun bilim va ko'nikmalarni qo'llay olish qobiliyati sifatida izohlaydi. Ushbu yondashuv funksional savod-

xonlikni ta'lim natijasini baholashning markaziy mezoniga aylantirdi.

Zamonaviy talqinda funksional savodxonlik quyidagi asosiy komponentlardan iborat:

- o'qish savodxonligi;
- matematik savodxonlik;
- tabiiy fanlar savodxonligi;
- raqamli va axborot savodxonligi;
- ijtimoiy va global kompetensiyalar.

Mazkur komponentlar o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, ularning barchasi bir-birini to'ldiradi. Shu bilan birga, ularning ichida o'qish savodxonligi tayanch kompetensiya sifatida ajralib turadi, chunki boshqa barcha kompetensiyalarni egallash va rivojlantirish bevosita matn bilan ishlash qobiliyatiga bog'liqdir.

O'qish savodxonligi zamonaviy pedagogika va ta'lim baholash tizimlarida keng qamrovli tushuncha sifatida qaraladi. An'anaviy yondashuvlarda o'qish savodxonligi asosan matnni o'qish va qayta hikoya qilish qobiliyati bilan izohlangan bo'lsa, bugungi kunda ushbu tushuncha ancha keng ma'noda talqin etilmoqda. O'qish savodxonligi o'quvchining turli mazmundagi va shakldagi matnlar bilan ishlash, ularni tushunish, tahlil qilish, baholash hamda amaliy faoliyatda qo'llash qobiliyatini anglatadi [8].

PISA konsepsiyasiga ko'ra, o'qish savodxonligi quyidagi asosiy kognitiv jarayonlarni o'z ichiga oladi:

- matndan aniq axborotni topish;
- matn mazmunini tushunish va talqin qilish;
- axborotni tahlil qilish va integratsiya qilish;
- matn mazmuniga nisbatan baholash va refleksiya yuritish.

Mazkur jarayonlar ketma-ket emas, balki o'zaro bog'liq holda amalga oshiriladi. O'quvchi matn bilan ishlash jarayonida ushbu operatsiyalarning bir nechtasini bir vaqtning o'zida bajarishi mumkin. Bu esa o'qish savodxonligini murakkab kognitiv kompetensiya sifatida tavsiflash imkonini beradi.

Ilmiy tadqiqotlar o'qish savodxonligi darajasi bilan o'quvchilarning akademik muvaffaqiyati o'rtasida bevosita bog'liqlik mavjudligini ko'rsatadi. Yuqori darajadagi o'qish savodxonligiga ega bo'lgan o'quvchilar nafaqat ona tili va adabiyot fanlarida, balki matematika, tabiiy fanlar va ijtimoiy fanlarda ham yuqori natijalarga erishadilar. Buning sababi shundaki, barcha fanlarda topshiriqlarni tushunish, masalani to'g'ri talqin qilish va yechimni asoslash matn bilan ishlashga tayanadi.

PISA tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, o'qish savodxonligi past bo'lgan mamlakatlarda matematika va tabiiy fanlar bo'yicha ham o'rtacha natijalar past bo'ladi. Bu holat o'qish savodxonligini rivojlantirishni ta'lim tizimining strategik vazifasi sifatida belgilash zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Zamonaviy axborot muhitida o'quvchilar turli formatdagi matnlar bilan ishlashga majbur bo'ladilar. PISA tadqiqotida o'qish savodxonligi quyidagi matn turlari asosida baholanadi:

- uzluksiz matnlar (badiiy, ilmiy, publitistik);
- uzluksiz bo'lmagan matnlar (jadvallar, diagrammalar, grafiklar);
- aralash matnlar;
- raqamli matnlar.

Har bir matn turi o'quvchidan turli kognitiv strategiyalarni talab qiladi. Masalan, grafik va jadvallar bilan ishlash mantiqiy tahlil va solishtirish ko'nikmalarini talab etsa, raqamli matnlar bilan ishlash axborotni tanlash, filtrlash va baholash qobiliyatini rivojlantiradi. Shu sababli o'qish savodxonligini rivojlantirish jarayonida matn turlarining xilma-xilligini ta'minlash muhim ahamiyatga ega.

Kompetensiyaviy yondashuv o'qish savodxonligini rivojlantirishda asosiy metodologik yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ushbu yondashuvda o'qish savodxonligi tayyor bilimlar majmui sifatida emas, balki o'quvchining faoliyat jarayonida shakllanadigan amaliy kompe-

tensiya sifatida qaraladi. Bunda o'quvchi passiv bilim oluvchi emas, balki faol subyekt sifatida ishtirok etadi.

Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan ta'lim jarayonida:

- real hayotiy vaziyatlarga asoslangan topshiriqlar;
- muammoli savollar;
- loyiha va tadqiqot faoliyati keng qo'llaniladi. Bu esa o'qish savodxonligini akademik darajadan funksional darajaga olib chiqishga xizmat qiladi.

Tayanch o'rta ta'lim bosqichi (taxminan 12–15 yosh) o'quvchilarning shaxsiy va intellektual rivojlanishida muhim o'rin egallaydi. Ushbu yosh davri psixologiya fanida o'smirlik davrining boshlang'ich bosqichi sifatida tavsiflanadi va u kognitiv jarayonlarning sifat jihatidan o'zgarishi bilan xarakterlanadi. Bu davrda o'quvchilarning tafakkuri oddiy, konkret fikrlashdan murakkabroq, abstrakt va mantiqiy fikrlash darajasiga ko'tariladi. Mazkur bosqichda o'quvchilarda sabab–oqibat munosabatlarini anglash, umumlashtirish, solishtirish va xulosa chiqarish qobiliyatlari rivojlanadi. Aynan ushbu kognitiv o'zgarishlar o'qish savodxonligini rivojlantirish uchun qulay psixologik zamin yaratadi. O'quvchilar matn mazmunini faqat yuzaki tushunish bilan cheklanib qolmay, balki muallif fikrini tahlil qilish, yashirin ma'nolarni aniqlash va matnga nisbatan shaxsiy munosabat bildirish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Shu bilan birga, ushbu yosh davrida o'quvchilarning bilish faoliyati barqaror emasligi, diqqatning tez chalg'ishi va motivatsiyaning o'zgaruvchanligi kabi xususiyatlar ham kuzatiladi. Bu holatlar o'qish savodxonligini rivojlantirish jarayonida maxsus pedagogik yondashuvni talab etadi.

Tayanch o'rta ta'lim yoshida abstrakt fikrlashning shakllanishi o'quvchilarning murakkab matnlar bilan ishlash qobiliyatini sezilarli darajada oshiradi. Ushbu davrda o'quvchilar:

- mavhum tushunchalarni anglash;
- nazariy mulohazalar yuritish;
- umumiy qoidalar asosida xulosa chiqarishkabi intellektual operatsiyalarni bajarishga qodir bo'ladilar.

Bu jarayon o'qish savodxonligi bilan bevosita bog'liqdir. Chunki ilmiy, tahliliy va argumentativ matnlar aynan abstrakt va mantiqiy fikrlashni talab etadi. O'quvchi bunday matnlarni o'qishda nafaqat axborotni tushunishi, balki uni tahlil qilishi, dalillarni solishtirishi va muallif pozitsiyasiga nisbatan baho berishi lozim bo'ladi. Agar o'quvchilarda abstrakt fikrlash yetarli darajada rivojlanmagan bo'lsa, ular murakkab matnlarni o'qishda qiyinchiliklarga duch keladilar. Bu esa o'qish savodxonligining past darajada shakllanishiga olib keladi. Shu sababli tayanch o'rta ta'limda o'qish savodxonligini rivojlantirish kognitiv rivojlanish xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etilishi zarur.

Zamonaviy ta'lim tadqiqotlarida o'qish savodxonligini rivojlantirishda metakognitiv ko'nikmalar muhim omil sifatida e'tirof etiladi. Metakognitiv ko'nikmalar o'quvchining o'z o'qish jarayonini rejalashtirish, nazorat qilish va baholash qobiliyatini anglatadi. Tayanch o'rta ta'lim yoshida ushbu ko'nikmalar shakllanishining faol bosqichi kuzatiladi.

Metakognitiv yondashuv asosida o'qish savodxonligini rivojlantirish quyidagi jihatlarni o'z ichiga oladi:

- o'qishdan oldin maqsadni aniqlash;
- o'qish jarayonida tushunishni nazorat qilish;
- o'qishdan so'ng o'zlashtirilgan axborotni tahlil qilish va baholash.

Mazkur ko'nikmalar o'quvchilarga murakkab matnlar bilan mustaqil ishlash, axborotni tanqidiy tahlil qilish va o'z bilimlarini ongli ravishda boshqarish imkonini beradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, metakognitiv strategiyalardan foydalana oladigan o'quvchilar o'qish

savodxonligi bo'yicha yuqori natijalarga erishadilar.

Tayanch o'rta ta'lim bosqichida o'quvchilarning o'qishga bo'lgan munosabati va ichki motivatsiyasi sezilarli darajada o'zgaradi. Ushbu davrda o'quvchilar o'qishni faqat majburiy faoliyat sifatida emas, balki shaxsiy rivojlanish vositasi sifatida qabul qila boshlaydilar. Biroq bu jarayon har doim ham barqaror kechmaydi. O'qishga bo'lgan past motivatsiya o'qish savodxonligining rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Aksincha, mazmunli, real hayotiy vaziyatlarga asoslangan va o'quvchilarning qiziqishlariga mos matnlar bilan ishlash o'qish jarayoniga ijobiy munosabatni shakllantiradi. Shu sababli tayanch o'rta ta'limda o'qish savodxonligini rivojlantirishda o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda motivatsion omillarga alohida e'tibor qaratilishi lozim.

PISA tadqiqotining metodologik asoslari tayanch o'rta ta'lim yoshidagi o'quvchilarning kognitiv rivojlanish xususiyatlariga mos ravishda ishlab chiqilgan. PISA topshiriqlari o'quvchilardan nafaqat axborotni eslab qolishni, balki uni tahlil qilish, baholash va yangi vaziyatlarga moslashtirishni talab qiladi. Bu esa abstrakt, mantiqiy va refleksiv fikrlashni faol ishga solishni taqozo etadi.

Shu nuqtayi nazardan, PISA natijalari o'qish savodxonligining faqat bilim darajasini emas, balki o'quvchilarning kognitiv tayyorgarlik darajasini ham aks ettiradi. Agar tayanch o'rta ta'limda o'qish savodxonligini rivojlantirish kognitiv rivojlanish xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etilsa, bu o'quvchilarning PISA va boshqa xalqaro tadqiqotlardagi natijalarini yaxshilashga xizmat qiladi.

So'nggi o'n yilliklarda ta'lim tizimlarining samaradorligini baholashda xalqaro tadqiqotlar muhim strategik vositaga aylandi. An'anaviy milliy baholash tizimlari o'quvchilarning asosan o'quv dasturlariga mos bilimlarini

aniqlashga qaratilgan bo'lsa, xalqaro baholash dasturlari ta'lim natijalarini funksional, kompetensiyaviy va hayotiy kontekstda tahlil qilish imkonini beradi. Bu esa ta'lim sifatini global mezonlar asosida baholash, mamlakatlarga solishtirish va ilg'or tajribalarni aniqlashga xizmat qiladi.

Xalqaro tadqiqotlar o'quvchilarning faqat bilim darajasini emas, balki ushbu bilimlardan real hayotiy vaziyatlarda foydalanish qobiliyatini baholashga yo'naltirilgan. Shu jihatdan, ular ta'lim tizimining kuchli va zaif tomonlarini aniqlash, ta'lim siyosatini ilmiy asosda rejalashtirish hamda ta'lim mazmunini modernizatsiya qilish uchun muhim axborot manbai hisoblanadi.

O'qish savodxonligini baholashga qaratilgan xalqaro tadqiqotlar ichida PIRLS va PISA alohida o'rin tutadi. PIRLS asosan boshlang'ich ta'lim bosqichidagi (4-sinf) o'quvchilarning o'qish savodxonligini baholashga yo'naltirilgan bo'lsa, PISA tadqiqoti tayanch o'rta ta'lim yoshidagi (15 yoshli) o'quvchilarning funksional o'qish savodxonligini baholaydi [7]. Ushbu ikki tadqiqot o'rtasidagi asosiy farq shundaki, PIRLS o'quvchilarning o'qish texnikasi va matnni tushunish darajasiga ko'proq e'tibor qaratadi, PISA esa o'qish savodxonligini real hayotiy vaziyatlarda muammolarni hal etish kompetensiyasi sifatida talqin qiladi. Shu sababli PISA topshiriqlari murakkabroq bo'lib, o'quvchilardan yuqori darajadagi tahliliy va refleksiv fikrlashni talab etadi.

PISA tadqiqotining metodologik asosida kompetensiyaviy yondashuv yotadi. Ushbu yondashuvga ko'ra, o'qish savodxonligi o'quvchining matndan axborotni topish, tushunish, tahlil qilish, baholash va undan foydalanish qobiliyati sifatida talqin etiladi. PISA konsepsiyasida o'qish savodxonligi fan doirasidagi bilim emas, balki hayotiy muammolarni hal etishda qo'llaniladigan universal kompetensiya hisoblanadi. PISA topshiriqlari real hayotga

yaqin vaziyatlar asosida ishlab chiqiladi. Masalan, o'quvchilarga kundalik hayotda uchraydigan e'lonlar, maqolalar, veb-sahifalar, grafik va jadvallar taqdim etiladi. Bu esa o'quvchilarning o'qish savodxonligini amaliy nuqtayi nazardan baholash imkonini beradi.

PISA tadqiqotida o'qish savodxonligi turli formatdagi matnlar asosida baholanadi. Ushbu matnlar quyidagi toifalarga bo'linadi:

- uzluksiz matnlar (badiiy, ilmiy, publitsistik);
- uzluksiz bo'lmagan matnlar (jadvallar, diagrammalar, grafiklar);
- aralash matnlar;
- raqamli matnlar.

Har bir matn turi o'quvchidan turli kognitiv strategiyalarni talab qiladi. Masalan, uzluksiz matnlar bilan ishlashda mazmunni tushunish va interpretatsiya qilish muhim bo'lsa, uzluksiz bo'lmagan matnlarda axborotni solishtirish, tahlil qilish va xulosa chiqarish ko'nikmalari muhim ahamiyat kasb etadi. Raqamli matnlar esa axborotni tanlash, filtrlash va baholash kabi yuqori darajadagi kognitiv jarayonlarni talab qiladi.

PISA metodologiyasida o'qish savodxonligi quyidagi asosiy kognitiv jarayonlar orqali baholanadi:

- axborotni aniqlash va topish;
- matn mazmunini tushunish;
- axborotni tahlil qilish va integratsiya qilish;
- baholash va refleksiya yuritish.

Mazkur jarayonlar o'qish savodxonligini rivojlantirishda metodik yo'nalishlarni belgilash uchun muhim asos bo'lib xizmat qiladi.

PISA tadqiqoti natijalari ta'lim tizimi uchun faqat reyting yoki solishtirish vositasi emas, balki muhim diagnostik manba hisoblanadi. Ushbu natijalar yordamida o'quvchilarning qaysi darajadagi kognitiv jarayonlarda qiyinchiliklarga duch kelayotgani aniqlanadi. Masalan, past natijalar ko'pincha axborotni tahlil qilish va baholash bilan bog'liq bo'lgan yuqori

darajadagi kognitiv operatsiyalarda kuzatiladi. Shu sababli PISA yondashuvi o'qish savodxonligini rivojlantirishni ta'lim jarayonidan ajratilgan baholash emas, balki ta'lim mazmunini takomillashtirishga xizmat qiluvchi vosita sifatida ko'rib chiqadi. PISA natijalaridan samarali foydalanish o'quv dasturlarini qayta ko'rib chiqish, darsliklar mazmunini boyitish va o'qituvchilarning metodik tayyorgarligini oshirish imkonini beradi.

Xalqaro tadqiqotlar natijalarini milliy ta'lim tizimiga integratsiya qilish murakkab, ammo zarur jarayon hisoblanadi. Bu jarayon baholash natijalarini mexanik ko'chirish emas, balki ularni milliy ta'lim kontekstiga moslashtirishni talab etadi. PISA yondashuvlarini tayanch o'rta ta'lim amaliyotiga joriy etish o'qish savodxonligini rivojlantirishga qaratilgan fanlararo, kompetensiyaviy va faoliyatga yo'naltirilgan ta'lim modelini shakllantirish imkonini beradi.

Ushbu qismda ko'rib chiqilgan metodologik yondashuvlar O'zbekiston, Qozog'iston va Ozarbayjon misolida o'qish savodxonligi natijalarini taqqosiy tahlil qilish uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

PISA 2022 tadqiqotida o'qish savodxonligi 15 yoshli o'quvchilarning matndan axborotni topish, tushunish, tahlil qilish, baholash va refleksiya yuritish qobiliyatlari asosida baholandi. Tadqiqot natijalari o'quvchilarning bilim darajasini emas, balki ularning real hayotiy vaziyatlarda matn bilan ishlash kompetensiyasini aks ettiradi.

PISA metodologiyasiga ko'ra, o'qish savodxonligi natijalari 6 ta kompetensiya darajasi bo'yicha taqsimlanadi. Ushbu darajalar ichida 2-daraja minimal funksional savodxonlik darajasi sifatida e'tirof etiladi. Mazkur darajaga yetgan o'quvchilar kundalik hayotda uchraydigan o'rtacha murakkablikdagi matnlar bilan ishlashga qodir bo'ladilar. Shu sababli xalqaro amaliyotda 2-daraja va undan yuqori natijaga erishgan o'quvchilar ulushi ta'lim tizimi sama-

radorligini baholashda muhim indikator sifatida qo'llaniladi.

PISA 2022 tadqiqoti natijalariga ko'ra, O'zbekiston o'quvchilarining o'qish savodxonligi bo'yicha ko'rsatkichlari jiddiy tashvish uyg'otadi. Tadqiqotda ishtirok etgan 15 yoshli o'quvchilarning atigi 14 foizi o'qish savodxonligi bo'yicha 2-daraja yoki undan yuqori natijani qayd etgan [6]. Bu ko'rsatkich OECD mamlakatlari o'rtacha darajasidan (74 foiz) keskin past bo'lib, milliy ta'lim tizimida o'qish savodxonligini rivojlantirish bo'yicha tizimli muammolar mavjudligini ko'rsatadi.

2-darajaga yetgan o'quvchilar o'rtacha hajmdagi matnning asosiy g'oyasini aniqlay oladi, aniq, biroq ba'zan murakkab mezonlarga asoslangan axborotni topa oladi hamda matnning maqsadi va shakli haqida mulohaza yurita oladi. Biroq O'zbekiston o'quvchilarining mutlaq ko'pchiligi ushbu minimal kompetensiya darajasiga ham erisha olmagan.

Yuqori darajalar kesimida tahlil qilinganda holat yanada murakkablashadi. O'zbekistonda deyarli hech bir o'quvchi 5-daraja yoki undan yuqori natijani qayd etmagan. Holbuki, OECD mamlakatlarida ushbu darajadagi o'quvchilar ulushi o'rtacha 7 foizni tashkil etadi. Bu esa murakkab, mavhum va ko'p qatlamli matnlarni chuqur tahlil qilish, fakt va fikrni farqlash, yashirin ma'lumotlarni aniqlash kabi yuqori darajadagi kognitiv ko'nikmalar yetarli darajada shakllanmaganini anglatadi.

Qozog'iston PISA 2022 tadqiqotida Markaziy Osiyo mintaqasida nisbatan ijobiy natijalarni qayd etgan mamlakat sifatida ajralib turadi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, Qozog'istonda o'quvchilarning taxminan 55-60 foizi o'qish savodxonligi bo'yicha 2-daraja yoki undan yuqori natijaga erishgan. Bu ko'rsatkich O'zbekiston bilan solishtirganda bir necha baravar yuqori bo'lib, ta'lim tizimida o'qish savodxonligini rivojlantirishga qaratilgan chora-tadbirlar nisbatan samarali ekanligini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, Qozog'istonda ham muammoli jihatlar mavjud. Tadqiqot natijalariga ko'ra, o'quvchilarning 40-45 foizi o'qish savodxonligi bo'yicha minimal darajadan past natija ko'rsatgan. Yuqori darajalar (5-daraja va undan yuqori) bo'yicha natijalar mavjud bo'lsa-da, ularning ulushi 2-3 foizdan oshmaydi. Bu holat Qozog'iston o'quvchilarida murakkab matnlar bilan ishlash ko'nikmalari qisman shakllanganini, biroq yuqori kognitiv darajadagi o'qish savodxonligi yetarli darajada rivojlanmaganini ko'rsatadi.

Ozarbayjonning PISA 2022 tadqiqotidagi natijalari O'zbekiston va Qozog'iston o'rtasida oraliq holatni egallaydi. Tadqiqotga ko'ra, Ozarbayjonda o'quvchilarning taxminan 35-40 foizi o'qish savodxonligi bo'yicha 2-daraja yoki undan yuqori natijani qayd etgan. Shu bilan birga, o'quvchilarning 60-65 foizi minimal darajadan past natija ko'rsatgan.

Yuqori darajalar bo'yicha tahlil shuni ko'rsatadiki, Ozarbayjonda 5-daraja va undan yuqori natijaga erishgan o'quvchilar ulushi 1 foizdan kam. Bu esa yuqori kognitiv murakkablikdagi matnlar bilan ishlash, chuqur tahlil va refleksiya yuritish ko'nikmalari cheklanganligini anglatadi. Natijalar o'qish savodxonligini rivojlantirishda tizimli yondashuv yetarli darajada shakllanmaganini ko'rsatadi.

Uch mamlakat natijalarini darajalar kesimida tahlil qilish quyidagi xulosalarni chiqarish imkonini beradi:

Birinchidan, minimal funksional savodxonlik darajasi (2-daraja) bo'yicha O'zbekiston keskin orqada qolmoqda. Qozog'iston ushbu ko'rsatkich bo'yicha mintaqada yetakchi bo'lsa, Ozarbayjon oraliq pozitsiyani egallaydi.

Ikkinchidan, yuqori darajalar (5-6-darajalar) bo'yicha barcha uch mamlakatda ham natijalar past. Bu holat murakkab va mavhum matnlar bilan ishlash, tanqidiy fikrlash va refleksiya ko'nikmalarini rivojlantirish umumiy mintaqaviy muammo ekanligini ko'rsatadi.

Uchinchidan, natijalar shuni ko'rsatadiki, o'qish savodxonligi darajasi yuqori bo'lgan mamlakatlarda matematika va tabiiy fanlar bo'yicha ham yuqori natijalarga erishish qiyinlashadi. Bu esa o'qish savodxonligini barcha fanlar uchun tayanch kompetensiya sifatida rivojlantirish zarurligini tasdiqlaydi.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining Barqaror rivojlanish maqsadlarida (SDG) 4-maqsad – sifatli ta'limni ta'minlash alohida o'rin tutadi [9]. Ushbu maqsadning 4.1-ko'rsatkichlaridan biri 15 yoshli o'quvchilarning o'qish va matematika fanlari bo'yicha kamida minimal darajaga erishishini ta'minlashdir. PISA tadqiqotida qo'llaniladigan 2-daraja ushbu minimal tayyorgarlik darajasiga mos keladi.

Shu nuqtayi nazardan, O'zbekistonning PISA 2022 natijalari SDG 4.1 maqsadlariga erishishda jiddiy muammolar mavjudligini ko'rsatadi. Bu esa o'qish savodxonligini rivojlantirishni milliy ta'lim siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilash zarurligini taqozo etadi.

Tayanch o'rta ta'lim bosqichida o'qish savodxonligini samarali rivojlantirish faqat ona tili va adabiyot fanlari doirasida amalga oshirilishi yetarli emas. Zamonaviy ta'lim yondashuvlariga ko'ra, o'qish savodxonligi barcha fanlar uchun umumiy va tayanch kompetensiya hisoblanadi. Shu sababli uni rivojlantirish fanlararo yondashuv asosida tashkil etilishi lozim.

Fanlararo yondashuv o'quvchilarga matnli axborotni turli fanlar kontekstida tahlil qilish, solishtirish va integratsiya qilish imkonini beradi. Masalan, matematika fanida masala shartini to'g'ri tushunish, tabiiy fanlarda ilmiy matnlarni tahlil qilish, tarix va geografiya fanlarida manbalar bilan ishlash bevosita o'qish savodxonligiga tayanadi. Shu jihatdan, har bir fan o'qish savodxonligini rivojlantirish uchun metodik imkoniyatga ega.

Fanlararo yondashuv asosida tashkil etilgan ta'lim jarayoni o'quvchilarda matn bilan

ishlashning universal strategiyalarini shakllantiradi. Bu esa o'qish savodxonligini alohida ko'nikma emas, balki barcha fanlarni o'zlashtirish jarayonining ajralmas qismi sifatida qarash imkonini beradi.

PISA tadqiqoti metodologiyasining asosiy xususiyatlaridan biri o'qish savodxonligini real hayotiy vaziyatlar orqali baholashdir. Ushbu yondashuv tayanch o'rta ta'lim amaliyotida ham keng qo'llanishi lozim. Real hayotiy vaziyatlarga asoslangan topshiriqlar o'quvchilardan faqat matnni o'qishni emas, balki uni tahlil qilish, baholash va amaliy qarorlar qabul qilishni talab etadi.

Bunday topshiriqlar quyidagi xususiyatlarga ega bo'lishi lozim:

- kundalik hayotda uchraydigan muammolarni aks ettirishi;
- turli formatdagi matnlarni (grafik, jadval, e'lon, maqola) o'z ichiga olishi;
- bir nechta to'g'ri javob variantlari mavjud bo'lishi yoki ochiq javobli bo'lishi.

Mazkur yondashuv o'qish savodxonligini akademik darajadan funksional darajaga olib chiqishga xizmat qiladi. O'quvchilar matnni faqat tushunibgina qolmay, undan foydalanish zarurligini anglay boshlaydilar.

O'qish savodxonligini rivojlantirishda metakognitiv strategiyalar muhim ahamiyatga ega. Metakognitiv strategiyalar o'quvchilarning o'z o'qish jarayonini ongli ravishda boshqarishiga imkon beradi. Tayanch o'rta ta'lim yoshida ushbu strategiyalarni shakllantirish o'quvchilarning mustaqil ta'lim olish qobiliyatini rivojlantiradi.

Metakognitiv strategiyalar quyidagi bosqichlarni qamrab oladi:

- o'qishdan oldin maqsadni aniqlash va taxminlar ilgari surish;
- o'qish jarayonida tushunishni nazorat qilish va aniqlashtiruvchi savollar berish;
- o'qishdan so'ng xulosa chiqarish, baholash va refleksiya yuritish.

Mazkur strategiyalarni dars jarayonida tizimli ravishda qo'llash o'quvchilarning murakkab matnlar bilan ishlash qobiliyatini sezilarli darajada oshiradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, metakognitiv yondashuv asosida tashkil etilgan o'qish faoliyati o'qish savodxonligi bo'yicha yuqori natijalarga olib keladi.

Zamonaviy axborot muhitida o'quvchilar tobora ko'proq raqamli va multimodal matnlar bilan ishlashga majbur bo'lmoqdalar. Raqamli matnlar nafaqat yozma axborotni, balki grafik, audio va vizual elementlarni ham o'z ichiga oladi. Shu sababli o'qish savodxonligini rivojlantirish jarayonida raqamli savodxonlik elementlarini ham integratsiya qilish muhim ahamiyatga ega.

Raqamli matnlar bilan ishlash jarayonida o'quvchilar:

- axborotni tanlash va filtrlash;
- manbaning ishonchligini baholash;
- turli axborot manbalarini solishtirish kabi

ko'nikmalarni egallaydilar. Bu ko'nikmalar o'qish savodxonligining zamonaviy talqiniga to'liq mos keladi va o'quvchilarning real hayotga tayyorgarligini oshiradi.

Tayanch o'rta ta'limda o'qish savodxonligini rivojlantirish jarayonida o'qituvchining roli hal qiluvchi ahamiyatga ega. O'qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki o'quvchilarning o'qish faoliyatini tashkil etuvchi va yo'naltiruvchi shaxs sifatida ishtirok etadi. Shu sababli o'qituvchilarning metodik tayyorgarligi va kasbiy kompetensiyasini oshirish muhim vazifa hisoblanadi.

O'qituvchilarni tayyorlash va qayta tayyorlash jarayonida:

- PISA tipidagi topshiriqlar bilan ishlash;
- fanlararo integratsiya asoslari;
- metakognitiv strategiyalarni qo'llash

metodikasi kabi yo'nalishlarga alohida e'tibor qaratilishi lozim. Bu esa o'qish savodxonligini rivojlantirish bo'yicha tizimli va barqaror natijalarga erishish imkonini beradi.

Zamonaviy ta'lim tizimida o'quvchilarning funksional savodxonligini, xususan o'qish savodxonligini rivojlantirish masalasi strategik ahamiyat kasb etmoqda. O'qish savodxonligi o'quvchilarning barcha fanlar bo'yicha bilimlarni o'zlashtirishi, axborotni anglash, tahlil qilish va undan samarali foydalanish jarayonining tayanch kompetensiyasi hisoblanadi. Ayniqsa, tayanch o'rta ta'lim bosqichi o'quvchilarning kognitiv rivojlanishida muhim burilish davri bo'lib, ushbu bosqichda o'qish savodxonligini rivojlantirish keyingi ta'lim muvaffaqiyatini belgilovchi asosiy omillardan biridir.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, tayanch o'rta ta'lim yoshidagi o'quvchilarning kognitiv rivojlanish xususiyatlari o'qish savodxonligini rivojlantirish uchun qulay psixologik zamin yaratadi. Ushbu davrda abstrakt va mantiqiy fikrlash, tahlil qilish, baholash va refleksiya yuritish kabi yuqori darajadagi kognitiv jarayonlar shakllana boshlaydi. Biroq ushbu imkoniyatlardan samarali foydalanish uchun tizimli va maqsadga yo'naltirilgan pedagogik yondashuv zarur. Xalqaro baholash tadqiqotlari, ayniqsa PISA, o'qish savodxonligini baholashda kompetensiyaviy va funksional yondashuvning ustunligini namoyon etadi. PISA metodologiyasi o'qish savodxonligini fan doirasidagi bilim emas, balki real hayotiy vaziyatlarda muammolarni hal etishda qo'llaniladigan kompetensiya sifatida talqin qiladi. Ushbu yondashuv ta'lim mazmunini takomillashtirish va o'qitish metodikasini yangilash uchun muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

PISA 2022 tadqiqoti natijalari asosida o'tkazilgan taqqosiy tahlil O'zbekiston o'quvchilarning o'qish savodxonligi bo'yicha natijalari Qozog'iston va Ozarbayjonga nisbatan sezilarli darajada past ekanligini ko'rsatdi. O'zbekistonda o'quvchilarning aksariyati minimal funksional savodxonlik darajasi (2-daraja)ga ham erisha olmaganligi o'qish savodxonligini rivojlantirishda tizimli muammolar mavjudligini

tasdiqlaydi. Yuqori darajadagi o'qish savodxonligi (5-daraja va undan yuqori) bo'yicha natijalarning deyarli mavjud emasligi esa murakkab va mavhum matnlar bilan ishlash, tanqidiy fikrlash va refleksiya ko'nikmalari yetarli darajada shakllanmaganini anglatadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'qish savodxonligi darajasi past bo'lgan mamlakatlarda matematika va tabiiy fanlar bo'yicha ham yuqori natijalarga erishish qiyinlashadi. Bu holat o'qish savodxonligini barcha fanlar uchun tayanch kompetensiya sifatida rivojlantirish zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi. Shuningdek, PISA natijalari Barqaror rivojlanish maqsadlari (SDG 4.1) bilan uzviy bog'liq bo'lib, o'qish savodxonligi bo'yicha minimal darajaga

erishish ta'lim tizimining muhim indikatorlaridan biri ekanligini ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, tayanch o'rta ta'limda o'qish savodxonligini rivojlantirishga qaratilgan tizimli, kompetensiyaviy va xalqaro tajribaga tayangan yondashuv o'quvchilarning ta'limdagi muvaffaqiyatini ta'minlash, ularni zamonaviy jamiyat talablariga mos, mustaqil va tanqidiy fikrlovchi shaxs sifatida shakllantirish uchun mustahkam asos yaratadi. Mazkur ilmiy maqola natijalari tayanch o'rta ta'lim amaliyotini takomillashtirish, o'qish savodxonligini rivojlantirish bo'yicha ta'lim siyosatini shakllantirish hamda keyingi ilmiy tadqiqotlar uchun nazariy va metodik manba bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" PF-5712-son Farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 8-dekabrdagi "Xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida" 997-son qarori.
3. OECD. (2019). PISA 2018 assessment and analytical framework. OECD Publishing.
4. OECD. (2019). PISA 2018 results (Volume I): What students know and can do. OECD Publishing.
5. OECD. (2023). PISA 2022 results (Volume I): The state of learning and equity in education. OECD Publishing.
6. OECD. (2023). PISA 2022 Country Notes: Uzbekistan.
7. Mullis, I.V.S., Martin, M.O. (2019). PIRLS 2021 Assessment Framework. TIMSS & PIRLS International Study Center.
8. Snow, C.E. (2002). Reading for understanding. RAND Corporation.
9. UNESCO. (2017). Reading the past, writing the future: Fifty years of promoting literacy.
10. OECD. (2020). Education in a digital world: PISA Global Competence Framework.